

شبهستان سمرغ

بررسی ۳۰ مسجد تاریخی دوره‌ی حکومتی قاجار در شهر زنجان

تألیف:

زمره سلیمانی

با مقدمه دکتر مجتبی‌زاده

مکان کتاب

پاییز ۹۵

سرشناسه	سلیمانی، زهرا؛ ۱۳۵۸ -
عنوان و نام‌پدیدآور	: شبستان سیمرغ؛ بررسی ۳۰ مسجد تاریخی دوره‌ی حکومتی قاجار در شهر زنجان / مؤلف: زهرا سلیمانی
مشخصات نشر	: زنجان: نیکان کتاب، ۱۳۹۵
مشخصات ظاهری	: ۲۰۸ ص: مصور (بخشی رنگی).
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۶-۴۱۴-۸
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیا
موضوع	: مسجدها -- ایران -- زنجان
موضوع	: IranMosques -- Zanzan --
موضوع	: مسجدها -- ایران -- زنجان -- تاریخ
موضوع	: IranMosques -- Zanzan -- History --
موضوع	: زنجان -- تاریخ
موضوع	: Zanzan (Iran) -- History --
موضوع	: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
موضوع	: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925 --
رده‌بندی یو بی	: ۹۵۵/۳۴۲
رده‌بندی کنگ	: ۱۳۹۵ ش ۲ س ۸ / DSR۱۳
شماره کتابشناسی	: ۴۴۲۰۹۵۵

شبستان سیمرغ؛ بررسی ۳۰ مسجد تاریخی دوره‌ی حکومتی قاجار در شهر زنجان / زهرا سلیمانی

امور فنی: نیکان کتاب

طراحی جلد: مهدی همایونی

لیتوگرافی: ولیعصر

چاپ اول: پاییز ۹۵

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

قیمت: ۲۰/۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۹۶-۴۱۴-۸

دفتر نشر:

زنجان، چهارراه سعدی، روبروی بانک پاسارگاد، کوچه باقری، ساختمان سپهر، واحد ۴

تلفکس: ۰۲۴-۳۳۳۳۵۵۴۱-۲

Email: Nikanketab@yahoo.com

www.chaponashr.ir/nikanketab

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۹.....	مقدمه
۱۳.....	سخن نویسنده

فصل اول: جغرافیای طبیعی و وجه تسمیه شهر زنجان

۱۶.....	جغرافیای طبیعی شهر زنجان
۱۷.....	نام و تاریخ ساخت شهر
۲۲.....	مذهب زنجانی‌ها
۲۴.....	مثل‌های مذهبی زنجان درباره‌ی مسجد
۲۷.....	اهمیت زنجان در دوره قاجار

فصل دوم: مسجد و ویژگی‌های عمومی آن

۳۲.....	مسجد چیست؟
۳۳.....	جایگاه مسجد در اسلام
۳۹.....	ویژگی‌های مسجد
۳۹.....	از بُعد نقشه (پلان)
۳۹.....	از بُعد معماری

۴۰.....	صحن اصلی
۴۲.....	شیستان
۴۳.....	وضوخانه - حوض (آبنا)
۴۵.....	مناره
۴۹.....	رواق
۵۰.....	محراب
۵۲.....	منبر
۵۴.....	مقصوره
۵۶.....	گنبد
۵۸.....	ایوان
۵۹.....	از بُعد عناصر وابسته به معماری
۵۹.....	آجرکاری
۶۱.....	کاشی کاری
۶۲.....	گچبری
۶۳.....	منبت و کنده کاری چوب
۶۴.....	مقرنس کاری
۶۵.....	طاق نما و نفول
۶۶.....	کتیبه
۶۹.....	تزئینات معماری

فصل سوم: مساجد دوره اول حکومت قاجار در شهر زنجان

۷۱.....	هنر در دوره قاجار
۷۱.....	دوره اول حکومت قاجار
۷۶.....	مسجد جامع شهرهای اسلامی
۷۹.....	مساجد دوره اول حکومت قاجار

۱. مسجد جامع ۷۹
۲. مسجد میرزائی نجفی ۹۳
۳. مسجد نصرالله خان ۹۹

فصل چهارم: مساجد دوره دوم حکومت قاجار در شهر زنجان

- دوره دوم حکومت قاجار ۱۰۶
۴. مسجد حسینه اعظم ۱۰۷
۵. مسجد عصر (مآ) ۱۱۱
۶. مسجد دمیریه ۱۱۶
۷. مسجد میراثی قاسمی (میرزا مهدی) ۱۱۹
۸. مسجد شیخ فیاض ۱۲۳
۹. مسجد چهلستون ۱۲۵
۱۰. مسجد داوودقلی ۱۲۹
۱۱. مسجد غریبه پائین ۱۳۰
۱۲. مسجد سید فتح الله ۱۳۱
۱۳. مسجد زینبیه اعظم ۱۳۳
۱۴. مسجد یری پائین ۱۳۶
۱۵. مسجد آقا کاظم ۱۳۹
۱۶. مسجد یری بالا ۱۴۲
۱۷. مسجد دستغیب (ارگ، میرزا علینقی) ۱۴۵
۱۸. مسجد عباسقلی خان ۱۴۷
۱۹. مسجد میر بهاء الدین ۱۵۰
۲۰. مسجد اسحاق میرزا ۱۵۳

فصل پنجم: مساجد دوره سوم حکومت قاجار در شهر زنجان

- دوره سوم حکومت قاجار ۱۵۸
۲۱. مسجد شیخ علی (حاج لطف‌الله، مسگرهای پائین) ۱۶۰
۲۲. مسجد خانم ۱۶۲
۲۳. مسجد آهنگران ۱۶۷
۲۴. مسجد آقا میرزا احمد آیت اللهی (دباغان) ۱۶۹
۲۵. مسجد حجت الاسلام ۱۷۱
۲۶. مسجد غربیه بالا (مسجد حضرت زهرا (س)) ۱۷۳
۲۷. مسجد بالا (مسجد "وریادهای مقیم زنجان") ۱۷۵
۲۸. مسجد ۱۷۷
۲۹. مسجد دروازه رست مسجد سیدمحسن آل یاسین ۱۷۸
۳۰. مسجد اصغریه ۱۷۹

فصل ششم: ضمائم الف

- واژگان نامه ۱۸۷
- کتابشناسی گزیده توصیفی تاریخ هنر و معماری اسلامی ایران (به ویژه شهر زنجان) ۱۹۱
- منابع ۱۹۷

مقدمه

سر ارادت ما و آستان حضرت دوست که هر چه بر سر ما می‌رود ارادت اوست

آدمی از ابتدای خلقت تا کنون، همراه میل پرستش را در دل داشته است. این نیاز قلبی در تمامی جوامع انسان‌های نخستین و «ابا، الهم» چشم می‌خورد، از آتشکده‌های زرتشتیان پارسی گرفته تا کلیسا و کنشت، همه در جستجوی یارند و خدای که به قول حضرت مولانا در دل می‌نشیند.

همه کس طالب یارند چه هوشیار و چه مست

همه جا خانه‌ی شش است چه مسجد چه کنشت

پرستیدن از دو بخش تشکیل شده است. بخش نخست آن پیوند "ر" به معنای "پیرامون (پیرا)" و "دور"، و بخش دوم "استادن (ایستادن)" است. بر این اساس، پرسیدن به معنای دور و اطراف چیزی ایستادن است.

در شاهنامه‌ی فردوسی از زبان هوشنگ پس از شناختن آتش آمده است:

بگفتا فروغیست این ایزدی پرستید بایید، اگر بخردی

در اینجا سخن از آتش ایزدی است، سخن از نگهداری آتش است نه آنکه آن را عبادت کنند. آتش پرستی آن نیست که کسی یا یک زرتشتی آتش را عبادت کند، آتش پرست آن است که آتش را با افزودن ناپاکی‌ها آن را آلوده نکند و از آن به درستی نگهداری کند.

و باز از زبان رستم به کیخسرو:

همیشه به یزدان ستایش کنید جهان آفرین را نیایش کنید

این عبادت و پرستش در سه دین ابراهیمی یهودیت، مسیحیت و اسلام نیز به عنوان یک اصل جدایی‌ناپذیر برشمرده می‌شود که در هر سه دین به عنوان یکی از اولویت‌ها بر آن تأکید شده‌است. این تأکید به حدی است که در آرمان و هدف بعثت موسی (ع) آمده که او مأمور شده بنی‌اسرائیل را برای عبادت خداوند از مصر بیرون ببرد. قرآن نیز اولین دعوت پیامبر را دعوت به توحید، عبادت خدا و دوری از شرک معرفی می‌کند.

در تقسیم‌بندی ادیان اسلام یکی از ادیان الهی، توحیدی و ابراهیمی است. مسلمانان معتقد به خدای یگانه هستند.

مردم ایران در شرایط عقادنی روان مساعدی قرار داشتند که زمینه را برای پذیرش گرم اسلام آماده کرده بود و تمایل شدید آنان را برای بدیرش دین ساده جدید فراهم نمود حتی گسترش اسلام در بین زرتشتیان نیز تعجب‌انگیز و غیرعادی نبود. همان‌دی ملی زرتشتی با سقوط خاندان ساسانی که آن را برپای داشته بود به یکباره سقوط نمود و اینجا که نیروی دیگری برای برپا داشتن آن وجود نداشت پیروان آن تغییر دین و پذیرش اسلام را ساد و آسان تلقی کردند زیرا نکات مشابه و مثبت زیادی بین دین قدیم و اسلام وجود داشت یک نفر پارس می‌توانست در قرآن بسیاری از اصول اعتقادی دین سنتی خود را به دست آورد هر چند در شکل سلف اما مجدداً با اهورامزدا و اهریمن تحت اسامی الله و ابلیس مواجه بود. از آزادی‌های فوق‌العاده برای کسانی که هنوز به دین سابق خود وفادار مانده بود تأمین شده بود می‌توان استفاده کرد که انتشار اسلام به هیچ‌وجه معلول زور و فشار نبوده است. ادوارد برون در کتاب تاریخ ادبیات ایران می‌نویسد: "که قانون و آئین و حکومت ایران مقارن ظهور اسلام طوری بود که قاطبه ملت ایران را وامی‌داشت برای متابعت از حکومت و آئین تازه‌ای خود را آماده کنند و به همین جهت بود که وقتی ایران به دست مسلمانان فتح شد مردم ایران علاوه بر این که عکس‌العمل مخالفی از خود نشان ندادند خود برای پیشرفت اسلام زحمات طاقت‌فرسای کشیدند." (براون، ۱۳۸۴: ۲۹۹) پس از ظهور اسلام در ایران، این نیاز به

پرستش در صورت ظاهری در قالب ساخت مساجد شکل گرفت و با تأثیر دین اسلام در درون جوامع بشری در شهرهای مختلف سرزمین‌های اسلامی جلوه کنرد؛ البته وجود مسائل سیاسی و تأثیر حکومت‌های فرمانروا بر فضای مذهبی شهر را نمی‌توان نادیده انگاشت.

شهر زنجان شکوفایی و اهمیت سیاسی خود را به عنوان کرسی منطقه، مدیون حکمت قاجارهاست، در این دوران به دلایلی که نویسنده به صورت جامع بیان کرده است نفوذ مذهب شیعه در زنجان بسیار عمیق بوده است. تعداد آمار مساجد و تکایای این دوره تاریخی در شهر مؤید این ادعاست.

"شهر زنجان حاصل عشق و علاقه‌ی نویسنده نسبت به سرزمین مادری‌اش زنجان است که با بررسی‌های علمی درباره مساجد دوره قاجار شهر زنجان و تکیه بر اسناد تاریخی موجود و روش توصیفی-تحلیلی و مساجد و تکیه‌ها، برای نخستین بار به معرفی گوشه‌ای از نمادهای بی‌بدیل دانش و تمدن، زیبایی و تقدیر در مساجد شهر زنجان می‌پردازد. مساجدی که با وجود گذر ناملايمات زمان، همچنان زیبا و اسوار بر سورت شهر خود نمایی می‌کنند.

شکر ایزد که ز تاراج خزان رخنه نیافت بوستان سمن و سرو و گل و شمشاد

دکتر مجیر مندی - شهریور ۱۳۹۵

سخن نویسنده

مسجد به عنوان پایگاه دینی، اجتماعی و سیاسی، از زمان صدر اسلام تاکنون از مشروعیت والایی در جامعه ایران برخوردار می‌باشد و طبیعتاً این اهمیت در دوره‌هایی که حاکمیت دینی نیز وجود داشته به نظر رسیده، عصر قاجارها سرآغاز دوران جدیدی در ایران است که در بررسی تاریخ شهر زنجان - که به دلایلی شهر زنجان در دوره قاجار، به دلایلی نظیر قرار گرفتن در مسیر جاده ابریشم و مسیر ارتباطی تاجران، ساجان، مستشاران نظامی و بازرگانان و مهم‌ترین دروازه‌ی ورود به آذربایجان و شهر تبریز محل استقرار نایب‌السلطنه قاجار، مسیرهای ارتباطی، از اهمیت زیادی برخوردار بوده است - در این دوره باید به دقت مورد توجه قرار گیرد. این فضای مذهبی چنان در عقاید مرسوم جامعه ریشه دوانده بود که حتی از یادگارهای شاهان قاجار، شاهزادگان، افراد متمول و ذی‌نفوذ شهر و مجتهدین طراز اول و حتی ساکنان شهر که از شاهزادگان و خاصان نزدیک سلسله‌ی قاجار بوده‌اند؛ بنا و یا احیاء مساجد و اختصاص موقوفات بوده است، چنانچه پس از بنای مسجد جامع به دستور عبدالله میرزای دارا، مساجد دیگری در سطح گروه‌های نامبرده ساخته شدند که همگی نشانگر فرهنگ غنی مذهبی در دوره قاجار در شهر زنجان بوده است. این مهم سبب شده است که در هر دوره به ساخت مسجد با اختصاص موقوفات فراوان برای آن اقدام نمایند.

سال ۱۳۷۷ هنگامی که برای نخستین بار پژوهش پیرامون مساجد تاریخی زنجان در دوره‌ی حکومتی قاجار را آغاز کردم، تصور نیز نمی‌شد که چنان در تحولات این روزگار غرق شوم که تمامی فکر و ذکرم در خلال این سال‌ها تا امروز، تحقیق و تفحص در مورد زوایای نانوشته‌ی این مساجد باشد.

بر همین اساس و با پژوهش موضوع، اولین اثر با روش مستندنگاری تاریخی و رجوع به منابع معتبر و پرونده‌های موجود در اداره میراث فرهنگی زنجان، مشاهدات عینی و مصاحبه با هیئت امنای و متولیان مساجد به صورت کتاب شکل گرفت.

اکنون این فرصت فراهم شده است تا با معرفی بناهای ارزشمند مذهبی - تاریخی شهر زنجان از سویی پیام‌های حکمت معماری، فرّ زیبایی و شکوه این خانه‌های ایزدی به گوش اهل پژوهش رسد و از سویی دیگر موجب رویکرد فزاینده‌ای در اهمیت حفظ و نگهداری آنها گردد.

بدیهی است که در فراهم آمدن این کتاب، همراهی عزیزان و اساتید متعهد و دلسوز، ضروری است. پس بدین سبب قدردانی و تشکر خود را تقدیم تمام عزیزان فرهیخته، بصیر، هوشمند، در بدیش و صمیمی می‌نمایم که با نگاهی ژرف و عمیقاً انسانی به تاریخ کهن سرزمین مادری‌مان، با همکاری صمیمانه خود موجبات دلگرمی و ادامه راه را فراهم کردند:

پدر بزرگوارم آقای حاج علی‌اصغر سلیمانی و مادر عزیزم حاجیه خانم بتول الله‌مرادی که در تهیه‌ی اطلاعات محلی و شهرستانی بی‌نهایت مرا را یاری کردند. استاد فرهیخته‌ام آقای دکتر مجیر مددی که با سعه صدر و بزرگواری با ارزشن مقدمه‌ای کتابم را آراستند.

اساتید محترم دانشگاه زنجان: آقای دکتر خسرو کمالی سروستانی و آقای دکتر ابوالفضل عالی، نویسنده‌ی محترم کتاب تاریخ زنجان آقای حسن حسینی، کارشناس محترم کتابخانه و آرشیو (مرکز اسناد) اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان خانم هما میرزاخانی، کارشناس محترم دفتر فنی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان آقای محمدرضا محمدپور، کارشناس محترم اجارات و بهره‌وری اداره کل وقاف و امور خیریه استان زنجان، خانم لیدا عونی و مدیرعامل محترم شرکت سازندگان فردوس سبز و مدیر هیأت امنای مسجد حضرت ابوالفضل (بالا مسجد)، آقای دکتر مناف نظری که:

به قول حضرت عشق، حافظ:

ما بدان همت عالی نتوانیم رسید / هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند

زهره سلیمانی، ۲۵ شهریور ۱۳۹۵